

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14041954>

O‘ZBEK TILI KORPUSIDA SO‘Z BIRIKMALARINI SINTAKTIK TEGLASH

Xidirov Otabek Jo‘raboyevich

JDPU, f.f.f.d(PhD).dotsent

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o‘zbek tili korpusida so‘z birikmalarining lisoniy-sintaktik qoliplariga asoslangan sintaktik teglash tizimi va modellari tahlil ostiga olingan.*

Kalit so‘zlar: *Korpus, sintaktik teglash, model, sintaktik birliklar, so‘z birikmasi, lison-nutq.*

Аннотация: *В статье проанализировано системы тегов и моделей основанные лингвистическо синтаксическими шаблонами словосочитаний в корпусе узбекского языка.*

Ключевые слова: *корпус, синтаксическая, модель прикосновения, синтаксические единицы, лексика.*

Annatation: *In this Uzbek corpus, article analyzes the tagging system and models based on the linguistic syntactic patterns of language syntactic compounds.*

Key words: *corpus, syntactic touch, model, syntactic units, vocabulary, language-speech.*

Mustaqil so‘zlarning nutq jarayonidagi erkin bog‘lanishi *sintaktik aloqa* deyiladi: *Suvlar tiniq, toza havo*. Sintaktik birlik bir necha a‘zoli bo‘ladi. Faqat gap bir a‘zoli bo‘lishi mumkin. Nutqda so‘zlarning bir-biri bilan bog‘lanishi har bir tilning lisoniy-sintaktik qolipi, leksemaning birikish imkoniyati asosida sodir bo‘ladi. So‘zning sintaktik munosabatga kirishuvi natijasida hosil bo‘lgan sintaktik qurilma *so‘z qo‘shilmasi* deyiladi. Bu so‘zning bir-biriga ergashishi (*a‘lochi o‘quvchi*) yoki tenglashishi (*olma va anor*) shakllarida bo‘lishi mumkin. Demak, so‘zlar orasidagi

aloqa ikki xil: tenglashish va tobelanish. Ular esa uch xil hosilani beradi: soʻz birikmasi, soʻz tizmasi va gap. Tenglashish aloqasi asosida soʻz tizmasi hosil boʻlsa, tobelanish aloqasi asosida soʻz birikmasi va gap shakllanadi¹.

Korpus sintaktik razmetka tizimida kollokativ qidiruv juda muhim: qidiruv natijasining sifati qidiruvning mukammalligi bilan toʻgʻri proporsional. Kollokativ qidiruvni tashkil etish uchun korpus birliklari soʻz birikmasi va soʻz qoʻshilmasini ajratuvchi tegga ega boʻlishi talab qilinadi.

Soʻz birikmasi birikuvchi soʻzlarning hokim-tobelik munosabati asosida hosil boʻladi. Bunda izohlanuvchi aʼzo kengayuvchi, izohlovchi aʼzo *kengaytiruvchi* aʼzo deb yuritiladi: *kitobni oʻqimoq* (kitobni – izohlovchi, kengaytiruvchi, oʻqimoq – izohlanuvchi, kengayuvchi).

Tobelanish aloqasida hokim aʼzo hokimlik mavqei va vositasiga, tobe aʼzo tobelik mavqei va uni taʼminlovchi vositaga ega boʻladi. *kitobni oʻqimoq* birikmasida *kitobni* aʼzosi oldin kelib, tushum kelishigi koʻrsatkichi bilan shakllangan boʻlsa, *oʻqimoq* aʼzosi hokimlik mavqei va shakliga ega. Aʼzolarning hokim-tobeligini bildiradigan shakliy koʻrsatkich har doim ham boʻlavermaydi. Morfologik koʻrsatkich boʻlmaganda tobelik va hokimlik belgisi birikuvchi soʻzlarning lugʻaviy-grammatik tabiatidan, sintaktik oʻrnidan hamda tartib va ohangdan bilinib turadi. Masalan: tiniq suv (tobe+hokim), suv tiniq (tobe+hokim)².

Morfologik koʻrsatkichsiz tobe-hokimlik munosabatini aniqlash uchun lisoniy-sintaktik qolip hamda morfologik teglar tizimidan foydalanish oʻrinli. Masalan, *qiziqarli kitob* birikmasida morfologik koʻrsatkich yoʻq. Kontekstda bu birliklarning soʻz birikma ekanligini lisoniy-sintaktik qolip bilan aniqlash mumkin. Lisoniy-sintaktik qolipda qaysi soʻz turkumi oʻzaro birikishi koʻrsatib berilgan. Korpus birliklari morfologik teglangan boʻlsa, teg va lisoniy-sintaktik qolip asosida

¹Замонавий ўзбек тили: Синтаксис./ Муаллифлар жамоаси. Масъул мухаррирлар Х.Ф.Неъматов, Р.Сайфуллаева. ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. – Тошкент.: Мумтоз сўз, 2011. – 312 б. – Б. 26.

²Замонавий ўзбек тили: Синтаксис./ Муаллифлар жамоаси. Масъул мухаррирлар Х.Ф.Неъматов, Р.Сайфуллаева. ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. – Тошкент.: Мумтоз сўз, 2011. – 312 б. – Б. 59-61.

morfologik ko'rsatkichsiz sintaktik munosabatli birikmalarni ham avtomatik teglash imkoni paydo bo'ladi. Ushbu holatni quyida batafsil izohlaymiz.

Boshqa lisoniy hodisa kabi so'z birikmalarining lisoniy-sintaktik qoliplarini tiklash va uning voqelanishi farqlanadi. SB LSQning voqelanishi «lison-nutq» yo'nalishida bo'lib, bu yo'nalish umumiylikdan oraliq ko'rinish orqali xususiylikka – nutqiy hodisaga qarab boradi. Bu borada S.Nazarova tomonidan ishlab chiqilgan LSQlarga alohida e'tibor qaratish muhim. Jumladan, S.Nazarova LSQlarning [W^{morfologik vosita} _ W^{morfologik vosita}] ko'rinishdagi invariant, [W^{qaratqich kelishigi} _ W^{egalik qo'shimchasi}], [Ism^{qaratqich kelishigi} _ Ism^{egalik qo'shimchasi}], [Ot^{qaratqich kelishigi} _ Ot^{egalik qo'shimchasi}], [Ot^{atoqli qaratqich kelishigi} _ Ot^{turdosh egalik qo'shimchasi}] kabi variantlarini ajratadi [Nazarova S, 1997:26]. Albatta, til korpusida so'z birikmalarni teglash muammosi umumiy (invariant) LSQlar bilan hal etilmaydi, balki so'z birikmalarni aniqlashda nisbatan aniqroq qoliplar talab etiladi.

S.Nazarova ushbu LSQning quyi bo'linishlari uning tegishli so'z turkumi tomonidan to'ldirilishi asosida quyidagicha tasniflaydi [Nazarova S, 1997:27].

- 1) [ot^{qaratqich kelishigi} → ot^{egalik qo'shimchasi} = ot^{qaratuvchi} + ot^{qaralmish}]: *kitobning varag'i*;
- 2) [ot^{qaratqich kelishigi} → sifat^{egalik qo'shimchasi} = ot^{qaratuvchi} + sifat^{qaralmish}]: *daraxtning mo'rti*;
- 3) [sifat^{qaratqich kelishigi} → ot^{egalik qo'shimchasi} = sifat^{qaratuvchi} + ot^{qaralmish}]: *gulning/qizilining hidi*;
- 4) [sifat^{qaratqich kelishigi} → sifat^{egalik qo'shimchasi} = sifat^{qaratuvchi} + sifat^{qaralmish}]: *olmaning/kattasining chuchugi*;
- 5) [ot^{turdosh qaratqich kelishigi} → sifat^{egalik qo'shimchasi} = ot^{qaratuvchi} + son^{qaralmish}]: *gulning bittasi*;
- 6) [son^{qaratqich kelishigi} → son^{egalik qo'shimchasi} = son^{qaratuvchi} + son^{qaralmish}]: *o'ning yarmi*;
- 7) [ot^{qaratqich kelishigi} → harakat nomi^{egalik qo'shimchasi} = ot^{qaratuvchi} + fe'1^{qaralmish}]: *Otabekning qaytishi*;
- 8) [harakat nomi^{qaratqich kelishigi} → ot^{egalik qo'shimchasi} = fe'1^{qaratuvchi} + ot^{qaralmish}]: *uyalishning o'rni*;

9) [harakat nomi qaratqich kelishigi → harakat nomi egalik qo'shimchasi = fe'l qaratuvchi + fe'l qaratuvchi]: *olmoqning bermog'i*;

10) [ot qaratqich kelishigi → sifatdosh egalik qo'shimchasi = ot qaratuvchi + sifatdosh qaralmish]: *yurakning to'xtagani*;

11) [sifatdosh qaratqich kelishigi → ot egalik qo'shimchasi = sifatdosh qaratuvchi + ot qaralmish]: qo'rqanning ko'zi,

12) [ot qaratqich kelishigi → ravish egalik qo'shimchasi = ot qaratuvchi + ravish qaralmish]: *mehnatning kecha-kunduzi*;

13) [olmosh qaratqich kelishigi → ot egalik qo'shimchasi = olmosh qaratuvchi + ot qaralmish]: *mening vatanim*;

14) [ravish qaratqich kelishigi → ot egalik qo'shimchasi = ravish qaratuvchi + ot qaralmish]: *hozirning huzuri*.

Ushbu qoliplar S.Nazarova tomonidan tadqiq etilgan: yuzlab nutqiy hosilalarda sinab ko'rilgan, umumlashtirilgan. Shuning uchun biz ism+ism qolipli so'z birikmalarning modelini shu qoliplar asosida tuzishimiz mumkin. Buning uchun, avvalo, qolip tarkibidagi ismlarning turini anglatuvchi qismlarni ma'lum belgi bilan, tobelanishni ko'rsatib turuvchi morfologik vositalarning maxsus belgilarini tanlab olamiz. Bunda ot = N, sifat = Adj, son = Num, turdosh ot = N^{sub}, olmosh = Pr, ravish = Prv, harakat nomi = Ger teglari bilan; qaratqich kelishigi = Case (yoki Ss), egalik qo'shimchasi = Possessive (yoki Pos) teglari bilan belgilanadi. Shundan kelib chiqib, til korpusi uchun so'z birikmalarni sintaktik tglashning ism+ism qolipi uchun quyidagi modellarni taklif qilish mumkin:

1) [N^{Cs} → N^{Pos}]: *kitobning varag'i*;

2) [N^{Cs} → Adj^{Pos}]: *daraxtning mo'rti*;

3) [Adj^{Cs} → N^{Pos}]: *gulning/qizilining hidi*;

4) [Adj^{Cs} → Adj^{Pos}]: *olmaning/kattasining chuchugi*;

5) [N turdosh^{Cs} → Adj^{Pos}]: *gulning bittasi*;

6) [Num^{Cs} → Num^{Pos}]: *o'ning yarmi*;

7) [N^{Cs} → Ger^{Pos}]: *Nabekning qaytishi*;

- 8) [Ger^{Cs} → N^{Pos=}]: *uyalishning o' rni*;
- 9) [Ger^{Cs} → Ger^{Pos=}]: *olmoqning bermog' i*;
- 10) [N^{Cs} → Adjdosh^{Pos=}]: *yurakning to' xtagani*;
- 11) [Adjdosh^{Cs} → N^{Pos=}]: *qo' rqqanning ko' zi*;
- 12) [N^{Cs} → Prv^{Pos=}]: *mehnatning kecha-kunduzi*;
- 13) [Pr^{Cs} → N^{Pos=}]: *mening vatanim*;
- 14) [Prv^{Cs} → N^{Pos=}]: *hozirning huzuri*.

Shuningdek, zamonaviy sintaksisda so'z birikmasining [ism^{kelishik} qo'shimchasi + fe'l] qolipi ham ajratiladi [H.G'.Ne'matov, R.Sayfullaeva, 2011:67]..

So'z birikmasining bu LSQi birinchi uzvi morfologik shakllangan va shuning uchun SHMJ birikuv omiliga ega va ikkinchi qismda grammatik ko'rsatkich bog'lanish uchun nisbatan ahamiyatsiz bo'lganligi bois, birikuv omillarining MSHJ kombinatsiyasi amal qiladi. Qolipning birinchi uzvini ism turkumiga oid so'zlar to'ldirib, ular hokim uzvga tushum, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklari shakllari bilan bog'lanadi. Birinchi uzvi asosida LSQ quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi

- 1) [ism^{tushum kelishigi} → fe'l];
- 2) [ism^{jo'nalish kelishigi} → fe'l];
- 3) [ism^{o'rin-payt kelishigi} → fe'l];
- 4) [ism^{chiqish kelishigi} → fe'l].

LSQning har bir ko'rinishi ism uzvining bo'linishi asosida yana tarmoqlanadi. Masalan, [ism^{tushum kelishigi} → fe'l] qolipi quyidagi bo'linishlarni beradi [H.G'.Ne'matov, R.Sayfullaeva, 2011:67].

- 1) [ot^{tushum kelishigi} → fe'l];
- 2) [sifat^{tushum kelishigi} → fe'l];
- 3) [son^{tushum kelishigi} → fe'l];
- 4) [olmosh^{tushum kelishigi} → fe'l];
- 5) [harakat nomi^{tushum kelishigi} → fe'l].

Ushbu qoliplarga *kitobni/yaxshini/o'nni ayir, uni gapirish/o'qimoq/so'ramoq/ boshlamoq/ni bas qil* kabilarni misol keltirish mumkin.

Yuqoridagi LSQlar asosida sintaktik teglashning ism+fe'l qolipi uchun $[Sub^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Sub^{Cs4} \rightarrow V]$; $[Sub^{Cs5} \rightarrow V]$; $[Sub^{Cs6} \rightarrow V]$ modellarini taklif etsak, ismning ko'rinishlariga ko'ra turlari bo'yicha $[N^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Adj^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Num^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Pr^{Cs3} \rightarrow V]$; $[Ger^{Cs3} \rightarrow V]$ kabi modellar so'z birikmalarni farqlashga yordam beradi. Bunda Cs3 tushum, Cs4 jo'nalish, Cs5 o'rin-payt, Cs6 chiqish kelishigini; Sub ismni, V fe'lni ifodalovchi teg hisoblanadi.

Xulosa sifatida aytish joizki, morfologik ko'rsatkichsiz va morfologik ko'rsatkichli so'z birikmasini aniqlashda lisoniy-sintaktik qoliplar asosida tuzilgan modellardan foydalanish sintaktik teglar tizimining mukammal bo'lishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Nazarova S. Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. – Toshkent: 1997. – 26 b.
2. Zamonaviy o'zbek tili: Sintaksis./ Mualliflar jamoasi. Mas'ul muharrirlar H.G'.Ne'matov, R.Sayfullaeva. O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti. – Toshkent.: Mumtoz so'z, 2011. – 312 b. – 67-71.
3. <https://uz.denemetr.com/docs/769/index-313952-1.html?page=30>